

Branimir Donat

Lekcija neupućenima i konformistima

IVICA MATIČEVIĆ: *PROSTOR SLOBODE. KNJIŽEVNA KRITIKA U ZAGREBAČKOJ PERIODICI 1941–1945.*
MATICA HRVATSKA, ZAGREB, 2007.

Tematika ove knjige potakla me da u nekoliko samostalnih tekstova progovorim o problemu šutnje i prešućivanja pisaca i pojavama u nekim knjigama u kojima su njihovi autori pisali o hrvatskoj književnosti dvadesetog stoljeća, da se pozabavim sindromom straha i neodgovornosti kao njegove posljedice. Mnogi od tih autora su akademici, neki će to postati nekima je povjerena uloga vrhovnih autoriteta, drugi su iako skromnih sposobnosti odgajali svoje klonove koji će neke od mana svojih učitelja pokušati oblikovati u vlastite vrline.

Bit će to zabavan posao koji će otkriti toliko toga tužnog, pa i sramotnog!

Moram započeti od nekih iskustava koja su nužno subjektivna, no nisu zato nipošto nestvarna ili fikcionalna.

Nedavno je nekako usput, ali *katedarski* logično i oprezno, književni povjesnik Krešimir Nemec, prilično razložno, ali bez imenovanja krivaca (iako se nekim može navesti čak i MBG!) spomenuo uobičajeni eskapizam tuzemnih povjesničara novije hrvatske književnosti, koji intimno vjeruju da hrvatska književnost nije organski cjelovita (a to uvjerenje potvrđuju svojim krutim stavom i srcu im priraslim neradom, te lagodnom neodgovornošću institucije, pa i ravnodušnošću studenata, kojima minimum zanimanja predstavlja maksimum njihovih spoznajnih interesa), koji misle da su poslije završetka studija književnosti (uzmimo, primjerice, hrvatske), naučili o njoj onoliko koliko nauči student građevinarstva kojemu uz malo opreza i nemetljivu kontrolu možete povjeriti nekakvu gradnju koja će se uspješno opirati zakonima gravitacije, zubu vremena, pa čak i kiši).

No u krivu su, prosječno educirani student hrvatske književnosti na Filozofskom fakultetu ili Hrvatskim studijima, odnosno tek svršeni profesor, nije po završetku studija u stanju prirediti za tisak neko lektirsko djelo iz kruga tzv. književnosti za djecu, a kamoli nekog zakućastijega hrvatskog klasika, što nije nimalo neočekivano, jer se kapitalni promašaji učitelja epidemjski šire kao intelektualni, ali i moralni virus i na ovom polju znanja i intelektualne čestito-

sti snizujući već ionako ponižavajuće znanstvene i intelektualne kriterije ispod svake znanstvene, sveučilišne i moralne razine.

Učitelji ne moraju nužno biti učenjaci, no nije dopušteno dati učila i učenike u ruke onima koji u mnogo prilika pokazuju da im je bilo kakvo investiranje u znanje i istraživanje (kao najdjelotvorniju metodu učenja) organski strano.

Čitajući uratke takvih invalida struke, pitam se jesu li sami krivi za svoj status i odgovorni za ono što poučavaju jedva ničemu, a tek ponekad nečemu ili se ubojice hrvatske književnosti i upućenosti u njen život i povijest trebaju tražiti među onima koji su ih neznanju i neupućenosti učili.

Svi ćemo se složiti da nemamo dovoljno relevantnih povijesti novije književnost, ali ćemo se ustručavati imenovati koje su to praznine, gdje to vlada ponekad navodno učena, a često i geačka šutnja, odakle teče mutljag iz tog izvora najčešće nečiste savjesti.

Te praznine nepostavljenih ili mimođenih i izbjegnutih pitanja induciraju praznine prešućenih ili zaobiđenih odgovora na pitanja koja više ne smiju biti sama po sebi provokativna i opasna, a niti ima razloga da i dalje mnoge stranice hrvatske književne povijesti zjape prazninom i mûkom.

210

Takvo stanje ne može se zaobići kolegijalnom šutnjom ili više nego amoralnim izmotavanje u kojem se očito nepoznavanje primarnih tekstova eskivira na načine kojim, one koji znaju, a željeli bi znati više i bolje, dovodi do očaja.

Bio sam urednikom Nakladnom zavodu Matice hrvatske kada smo ušli u koprodukciju s Cankarjevom založbom u izdavanje *Povijesti hrvatske književnosti* Ive Frangeša, dugogodišnjeg šefa katedre suvremene nacionalne književnosti.

Više se ne sjećam tko je rukopis recenzirao. Mislim, da su taj osjetljivi posao apsolutno neodgovorno obavili Rafo Bogićić i Miroslav Šicel, međutim, uza sve rukopis je bio pun gotovo neobjasnivih rupa koje je trebalo ispuniti ne samo nespomenutim djelima nego i prešućenim autorima, i ono spomenuto, a još više nespomenuto, trebalo je oblikovati u organsku cjelinu koja se zove i smatra korpusom novije hrvatske književnosti.

Oni koji vjeruju da se bave hrvatskom literaturom mogli su već na prvi analitički pogled bačen na indeks uvjeriti se ne samo o restauraciji zastarjele metode »opjevanja« književnih djela i autora, nego i u temeljitu neupućenost u mnogo toga što je predstavljalo duh »žive« književnosti i ulazilo u krug činjenica tzv. »književnog života«.

Autor je koliko-toliko pokazao sigurnost u poznavanju opusa svojih vršnjaka s kojima je u JAZU, pa kasnije u HAZU, dijelio tanjušni nimbus kolektivne besmrtnosti koja je oduvijek počivala na verifikaciji vladajuće ideologije.

Opreznost nije majka sigurnosti, ona je alibi za neodlučne, štap sigurnosti za kompromisere i sve kojima je postojeći status bilo čega bolji od nekakvih korektura koje nude neizvjesnost i u postojeći mrtvi red unose žar dijaboličkog nereda.

Ipak, kada sam rukopis dobio u ruke nisam dvojio treba li ga ili ne treba tiskati. Slično će biti nekoliko godina kasnije kada sam prihvatio za tisak *Bespuća povjesne zbiljnosti* dr. Franje Tuđmana koja mi je u mnogim pojedinostima djelovala nekonzistentno. Razlog je bio motiviran poznatim stavom da je bolje imati nešto nego ništa.

U oba slučaja nije trebalo gubiti mnogo vremena na čitanje i uočiti da su praznine i zaobilasci toliki da se nešto moralo uraditi kako bi javnost i studen-ti kroatistile dobili nešto na što bi se mogli pozvati.

Frangešov rukopis bio je i u izdavačkom smislu tanjušan, a kako sam video da se u njemu o mnogo čemu šuti, a što zahtijeva otvoreni kritički diskurs, odlučio sam da se rukopis poprati brojnim slikama i dokumentima u čijim bi se legendama nešto reklo i o onome o čemu u autorovu tekstu nema ni riječi.

Tako je pala odluka da se rukopisu pridoda nešto što bi po naravi knjige trebalo biti bitan dio autorskog teksta, a kao što smo se uvjerili da nije ga bilo, odlučio sam zamoliti autora da nešto od toga sam pokuša napisati, ali sumnjajući da će uspješno i na vrijeme napraviti sada što je (očito) iz nekih »lojalnih« razloga svjesno zaobišao.

Tekstualne praznine su najzad ispunili mali biografsko–enciklopedijski portreti iz pera Ivana Martinčića, Nedjeljka Mihanovića, Vesne Frangeš i Milorada Živančevića. Umjesto jedinstvene književne povijesti dobili smo torzalni triptih.

Moglo bi se reći da je tada u praznu limenku jednog žanra ušlo mnogo toga bez čega bi se ona doimala praznom.

Osim toga bilo je evidentno da nedostaju faksimili, slike naslovica i toliko toga što književnost na neki način približuje i artefaktima materijalne kulture.

Taj sam posao povjerio gospodinu Bratuliću znajući da za taj aspekt književne historiografije ne samo da pokazuje zanimanje, nego je i vlasnik jedne od najboljih biblioteka u kojoj će naći manje–više sve nužno i reprezentativno.

Kada smo taj dio posla dogovorili, odjednom je bilo jasno da moramo uvrstiti na desetke autora čija djela s manje ili više uspjeha tvore materijalnu i intelektualnu osnovicu onoga što se pisalo posljednjih pedesetak godina, ali onda smo se odjednom suočili sa zabrinjavajućom činjenicom da od moderne pa do sredine devedesetih ima toliko nespomenutih autora i njihovih djela da je predočena slika hrvatske književnosti tek torzo postojećeg i onog spomena vrijednog.

Tada nisam temeljito analizirao zašto toliki nisu ušli u povjesnikov vidokrug, niti pokušao dokučiti po kojim su kriterijima jedni uvršeni, a drugi nisu. Ovaj vrsni poznavatelj talijanske književnosti, pa čak i prevoditelj De Santisove *Povijesti talijanske književnosti*, kultiviran pisac, još bolji kazivač onog što je trebao napisati, ali i nedopustivo površni čitatelj svega onog što tvori književni život jedne epohe, premda kultiviran, ali i po mnogo čemu vrlo površni znalac književnog korpusa dvadesetog stoljeća bio je ideološki zec koji je osluškivao svaki šušanj i čuo ga kao zvuk prijetećih gromova i šum nadolazeće oluje. Operznost nije majka znanja, ali je zato mačeha zdravih, odvažnih i relevantnih procjena.

To su očito glavni uzroci da ova knjiga nije u trenutku nastanka ni po čemu bila provokativna osim po nekim materijalnim pogreškama (npr. po tvrdnji da je Fran Mažuranić živio, radio i umro u Beču, umjesto u Berlinu).

Hermeneutika Frangešova pristupa novoj hrvatskoj književnosti bila je, kako bi je zasigurno imenovao Matoš, dietenklasna. Frangeš je kao povjesnik književnosti koja je pisana u jednoj europskoj carevini i kraljevini, u jednoj bal-

kanskoj kraljevini, potom u fašističko–nacionalsocijalističkim i totalitarnim tvo-revinama i u sumračnom ozračju jednog, navodno socijalističko–komunističkog totalitarizma.

Unutar ovih nemogućih društvenih i ljudskih konstelacija Frangeš je uvi-jek odabirao i tražio pravo na redukciju ponašajući se da se to pravo samo po sebi podrazumijeva.

Frangeš je svagdje pristajao na redukciju, a posebice u slučajevima kada je o spornom trebao govoriti kao nespornoj činjenici, a tek potom kao o pojedinač-noj vrijednosti unutar određenog koordinatnog sustava. Brižnije se mislilo na redukciju nego što se upinjalo spomenuti autore žive književnosti.

Jednostavnije i transparentnije bilo je shvatiti zašto neki pisci nisu ušli u povjesnikov vidokrug, negoli dokučiti po kojim su kriterijima drugi uvršteni; podrazumijevalo se da mi ZNAMO, pa su objašnjenja nepotrebna. Znamo da u književnosti — bojazan, strah i opreznost nisu estetske, nego samo periferne društvene činjenice. Autor je suviše pristajao krojiti »odoru novije hrvatske književnosti« po šnitu jednoumlja i policijskog mišljenja o onome u što je po-kušao unijeti red i sustav.

Knjiga nije neinteligentna, ali je u moralnom smislu upitna, jer je povije-sno–ideološki redukcionizam shvatila doslovno iako su poluge vlasti u književ-nosti bile sve nedjelotvornije...

Nikako nisam mogao shvatiti odakle dolaze i dokle dosežu korijeni te ne-odgovornosti, ali oni su bili očevидни. Zbog nekih pisaca, manjeg broja djela i problema našoj se književnoj historiografiji i danas tresu poderane gaće i davi-se u strahu od svoje sjene i interesa političkih moćnika.

Kada bismo bili maliciozni (pa možda i samo istinoljubivi) i neskloni raz-metati se naknadnim interventnim znanjem i spremni gubiti vrijeme koje je već jednom izgubio autor, ova ocjena bila bi još poraznija, a izgubljeno se ne bi moglo organskim razlozima nadoknaditi vlastitim vremenom i temeljito pogledati o kojim se piscima nije pisalo i ako pokušamo otkriti razloge tih puerilnih strahova koji su dokazivali da se radi ne samo o nepoznavanju problema već o pukoj bezbrižnosti. Korijeni te bezbrižnosti kriju se u povjesnoj, ustvari u epo-halnoj *zastrašenosti*.

Krenimo od nekih evidentnih činjenica (one ne ovise o našim ideološkim stavovima, vjeroispovijesti, naobrazbi).

U razdoblju od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945. prošlo je svega 49 teš-kih, ratnih mjeseci, dakle malo više od četiri godine, a zemljom su vladale u isti mah dvije politički sukobljene satrapski orijentirane ideologije i dvije dr-žavne uprave: jedna se pozivala na nepostojeći oktroirani Sabor na Markovu trgu, druga se pozivala na zaključke ZAVNOHA-a.

Nisam siguran da se ta mnogostrukost uvijek mogla naći u primarnim tek-stovima, ali neupitno je da je postojala.

Zvuči paradoksalno, ali podatak da je »Majka pravoslavna« Vladimira Na-zora tiskana prema korijenskom pravopisu, a da gotovo istodobno Boro Pavlo-vić u jednoj od svojih ratnih zbirkki tiska pjesmu »S lijeva i desna« Oskara Da-viča, još k tome i na ekavskom, gotovo je zbunjujuće.

Davič je bio komunist i politički robijaš koji je pet dugih ljeta robijao u Sremskoj Mitrovici, a nekako baš u vrijeme kada ga se sjetio Boro Pavlović (koji u odori domobranskog dočasnika čeka da ga pošalju na vojno školovanje u Stockerau u kojem će se uz njega naći: Ivan Raos, Vladimir Brodnjak i Slavko Mikolčević, a možda još tko za kojeg ne znam.

Raos je uskoro vraćen u domovinu jer se ponašao kao idiot, zapravo je dezertirao svojim ponašanjem, a da nije bio stavlen pod pasku vojne policije kao vojni bjegunac, jer je boravio u vojarni. Ponašao se kao i mnogi njegovi junaci iz romana *Prosjaci i sinovi*, a gotovo istodobno Boro Pavlović nastavlja vojnu obuku za domobranskog dočasnika.

O Budaku Frangeš nije čak ni kroz zube promrmljao frazu o »ratnom zločincu«. Nigdje ni slovca o kritičaru Radoslavu Glavašu Buerovu!

Vrijednosti su relativno utvrđene, usporedbe su skromne i nimalo poticajne. Npr. o vrlo upitnoj orijentaciji Vatroslava Jagića iz knjige *Spomeni mog života*. Vrijednosti su relativizirane, usporedbe skromne i nimalo poticajne. *O njegovu renegatstvu kao i mnogih uspješnije se šutilo, no što se pokušalo govoriti i razotkriti ih...*

Potražite li u Frangešovoj povijesti neka imena — npr. nigdje spomena o Zvonimiru Remeti ili Enveru Čolakoviću, trud će biti uzaludan, a rezultati obeshabrujući. S takvom, čvrsto stisnutom figom u džepu nije se mogao dočarati književni život, sudbine i djelatnost književnih časopisa, novina, radija, kazališta. Opća metodologija redukcije uništila je i ono malo sačuvane životne punoće!

U času kada je politički usud nezaobilazan, čak se ni o tome ne pokušava nešto odvažno i vjerodostojno napisati.

Treba li ponavljati već rečeno i svima znano, mijenjala su se vremena, režimi, ideologije, estetske metode i njeni ciljevi i to najčešće na vrlo dramatičan način.

Svaka povijest, a posebice svaka povijest književnosti ujedno je i *povijest kulture* zajednice i pojedinaca. Moglo bi se pomisliti da je dinamika književnog života ovisna samo o književno značajnim djelima, a ne i o utjecaju zastarjelog pojma »duh vremena« i erosu stvaranja, ali i čitanju. Jedino otkrića i revalorizacije daju takvim pokušajima kulturni, društveni i ljudski smisao.

Da konačno priznam što me je natjerala da konačno iskažem nezadovoljstvo radom onih koji umjesto da budu žreci hrvatske napisane riječi, nisu ni pokušavali biti reformatori mentaliteta, pa ni dokoni štioci »nepotrebnih knjiga« (ako takve uopće i postoje). Najlakše je zaobići kamen na putu, pogotovo ako bi se ispod njega nešto krilo što se ne želi, ne može ili jednostavno ni ne namjerava otkriti.

Za onih četrdeset i devet mjeseci postojanja NDH, hrvatska književnost nije dobila velike stvaralačke priloge, ali je omogućila nastanak i tiskanje *Povijesti hrvatske književnosti do preporoda* Mihovila Kombola (1944.) i *Povijesti hrvatske književnosti* Slavka Ježića, koju kao i njezina autora (koliko mi se čini) Frangeš nije spomenuo, a koja je vrijedna zbog svog pouzdanog pozitivizma, ali i odvažnosti da u jeku teških ratnih godina spomene lijeve pisce (August Cesarec je bio već likvidiran).

Ako je NDH povjesna, politička i zemljopisna činjenica, a to nedvojbeno jest, povijesti koje mimoilaze očitosti nisu dobre povijesti, jer opreznost i ne-

zainteresiranosti niti daju pravo, ali ipak nameću obvezu da takva djela budu mjera stvari i uvjerljiva provjera značajeva.

Upravo zato sam s užitkom dočitao jednu posve drugačije koncipiranu knjigu o dijelu književnosti toga jedva četrdesetidevet mjeseci dugog (kratkog) razdoblja; knjigu *Prostor slobode*, djelo Ivice Matičevića, mladoga književnog povjesnika i urednika *Vijenca*, koja nosi podnaslov *Književna kritika u zagrebačkoj periodici*, a u kojoj se govori o piscima (koji bi to najvjerojatnije i postali) da su možda živjeli koju godinu duže pa bi se mogli javljati u *Krugovima*, ili ako bi im možda bio udijeljen kutak u *Četrdesetorici* kamo su i generacijski pripadali jednako kao i njihovi preživjeli parnjaci: Jakov Ivaštinović, Vladimir Brodnjak, Boro Pavlović, Slavko Mikolčević, Radovan Ivšić, Kruno Quien, Stjepan Jakševac, Božo Kukolja, odnosno prozaici kao Ivan Katušić, Ivan Raos, Matko Peić, jer su tu i generacijski pripadali, no nemaju zabilježenu povijest sazrijevanja i rasta, budući da njihov ulazak u književnost ničim nije predviđen i protumačen kontinuitetom nastajanja njihovih djela.

Uzmemo li pod svoj sitnozor kritičku produkciju u časopisima i novinama: *Vijenac*, *Plava revija*, *Hrvatska revija*, *Plug*, *Spremnost* i *Hrvatska revija*, u onim časopisima koji na zemljovidu ili vremeplovu Frangešove *Povijesti* kao književne činjenice uopće ni ne postoje, spoznajemo da to nije bila velika književna i kritička produkcija. Ona nije ni plod velikog broja mladih ljudi koji su se prihvatali pisanja o književnosti, onoj koja je upravo izlazila iz tiska, ili pak onih koji su pokušavali već davno nastala djela čitati u novim okolnostima.

Nedostajalo je vremena i epohalne smirenosti da kvalitetu svojih čitanja objasne i kvantitetom napisanog, širinom interesa, pa i dubinom obrazovanja koje je vrlo često bilo plodom autodidaktike, jer oni su se s osjećajem iskrenog osjećanja ljudske slobode bavili intelektualnim poslom osporavanja totalitarizma.

Vremena i njegovi reprezentanti ne mogu se izbrisati iz povijesnog pamćenja, ma kojom bojom bili obojeni i kakvim duhom prožeti.

Ali taj tip iskustva hrvatskoj književnoj historiografiji ne samo da je bio stran u doba komunizma, on se nastavio jer sloboda odlučivanja morala se osloniti na jednu poprilično teško ispunjivu obvezu, a to je poznavanje materijala.

Ovaj vrlo jednostavni, ali ne i lagani postulat jedini je do sada postigao Stanko Lasić u trećem svesku svoje, za mnoga pitanja važne i gotovo nezaobilazne *Krležologije*.

Premda je odabrao uski segment književnog stvaranja u NDH, Matičević ne krije koliku je poticajnu energiju našao u Lasića, koju nije vulgarizirao jeftinim ideološkim sofizmima ili ekvilibriranjem između privlačne alternative ZA i PROTIV.

Autora su privlačili oni ne tako mali rasporci između zadanih kategoričkih ograničenja i skromnih mogućnosti u otkrivanju granica slobode koju su najdarovitiji među njima kušali preskočiti kad god im se za to pružila prilika. U sažetku, autor je vrlo pregledno, a na temelju primjerenog elaboriranih činjenica napisao:

»Nastavljujući se na proučavanja prethodnika, ova je studija, na temelju izabrana korpusa periodičkih naslova i književnokritičkih tekstova u njima izdvojila temeljne književnopovijesne, metodološke i estetičke osobine književne

prakse za NDH, predočila primjeren analitički i stručni kôd za čitanje subbine književnog žanra u politički i ideološki markiranom vremenu i uklopila ga u dijakronijski niz hrvatske književne kritike. Poseban vid proučavanja predstavlja je odgovor na pitanje kakav je bio odnos ustaških vlasti prema uredništvima i uređivalačkom programu pojedinih periodika, a on je uključivao i eventualni pritisak na književnu ideologiju i ideokracije na književnu kritiku, na osobnost književnog kritičara, na izbor tema o kojima se pisalo i način pristupa procesu prosuđivanja i vrednovanja te s tim u vezi, bitno je zadirao u mogućnosti stvaranja prostora slobode za neprestani razvoj književne kritike...« (str. 522).

... »To konkretno znači da je književna kritika za NDH«, piše Matičević, »nastavak prijeratne književnokritičke djelatnosti u novim političkim i ideološkim prilikama, pri čemu su te i takve prilike utjecale na određene aspekte književnokritičke djelatnosti (teme obrade, načine pristupa opisu i prosudbi, odnos kritičara spram zahtjeva i očekivanja režima i sl.). Književna kritika je i dalje zaseban žanr koji nastaje na razmeđu prihvaćenih znanja iz teorije književnosti, estetike i književne povijesti te individualnih kreativnih mogućnosti i shvaćanja književnosti i književnokritičkog posla u svakog protagonista. Svoju potvrdu i dalje nastavlja oblikovati u bilješkama o novim knjigama, prikazima, recenzijama kritičkim esejima i kritičkim raspravama, a moguće je, ovisno o naravi pojedinačnog periodika u ukupnoj slici, lako uspostaviti i tradicionalnu razdjelnici između časopisne i novinske kritike. Većina kritičara i književnih povjesničara, onih najboljih i najvažnijih koja je pisala prije rata nastavlja pisati i dalje (Maraković, Barac, Haler, Kombol, Grgec, Glavaš, Smerdel, Goran Kovacić), a pridružuju im se kritičari koji su se pojavili i afirmirali neposredno prije 1941. i za vrijeme rata (Katalinić, Ivaštinović, Miličević).«(str. 522–523)

To je vrlo precizni opis činjenica i osoba koje su determinirale neke aspekte književnog stvaralaštva i duha, pa i dinamike književnog života.

Uzorak kritičke produkcije koju je autor uveo u prospekt svojih istraživanja možda bi mogao biti nešto opsežniji, jer nekoliko imena možda ne bi promijenilo opću sliku, ali neka imena kao npr. Jakša Ercegović, Branko Klarić, Zdravko Brajković, možda: Vladimir Kolbas Lidov, Dražen Panjkota, cjelinu bi učinili zaokruženijom.

Ovo nije kritička opaska, nego pokušaj da se pokaže da je baza mladih literata bila još veća i produktivnija, a da je veći dio od njih preživio, manje bi bilo rana na krhkому korpusu hrvatske književnosti. Da su oni preživjeli, hrvatska književna sadašnjost bila bi bogatija i kompleksnija, ali, nažalost, najveći broj izgubio se na blajburškom stratištu i u bataljunima smrti, a premda su o sebi ostavili tragove i u formi kreativnog pisanja, nestali su u temeljito njegovanoj tehnici organiziranog zaboravljanja. No taj proces traje i danas, kada mu je teško shvatiti prave razloge, jer indolentnost i strah to više nisu, niti mogu biti.

Poslije ove knjige, svi oni koji će pokušavati zaobići njena otkrića moraju shvatiti da lažu u ime jedne velike laži koja je navodno nestala s pozornice svijeta. U što ja i nisam posve siguran iako su svi alibiji za pisanje povijesti hrvatske književnosti na način kako je to pokušao uraditi Ivo Frangeš danas postali nezamislivi i nedopustivi.